

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 88^e jaargang • oktober 2015 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 5

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

De foto's van Frans Ferdinand van der Werf

De stad van 650.000 fietsen

De standpunten van hoogleraar Koningsberger

deze reclame wordt
u aangeboden door

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Nu verkrijgbaar:
Het jubileumboek van het Utrechts Monumenten Fonds

Ingmar Heytze is in de
wereld van Utrechtse
monumenten gedoken.
Dat inspireerde hem tot een
reeks nieuwe gedichten en
poëtische verhalen over en
van bewoners van de panden
van het UMF, uit het verre en
recente verleden en heden.
Met prachtige foto's van
Daan Verschuur.

Verkrijgbaar voor € 17,50 bij het UMF, Lange Nieuwstraat 53

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen
van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets
Grafiservices is gespecialiseerd in
vellen offset en bedient zijn nationale
en internationale opdrachtgevers
vanuit twee locaties. Van advies tot
persoonlijke begeleiding van pre-media,
nabewerking, pre-distributie tot
distributie.

Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets Grafiservices is onderdeel van Roto Smeets Group.

VAN ZOELLEN **AANNEMERSBEDRIJF**

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

144

Hans Buiten

Hoe Utrecht fietsstad werd

150

Coen Görts

De hoogleraar die zijn rug recht hield

Victor Jacob Koningsberger (1895-1966)

156

Ton H.M. van Schaik

Een boek open over Brom

Boekbespreking

158

Victor Lansink

F.F. van der Werf - een veelzijdig fotograaf

164

Leen Dorsman

'Veele onbehoorlickeijden ende insolentien'

Studentengeweld in de vroegmoderne tijd

Op de vuist 5

167

Agenda en berichten

Een zee van fietsen

Utrecht telt twee keer zoveel fietsen als inwoners en nergens in Nederland wordt er zoveel gefietst. Hoewel de massale aanwezigheid van fietsers geen nieuw verschijnsel is, kregen ze lange tijd geen prioriteit in het verkeersbeleid. Vanaf de jaren zeventig veranderde dat, onafwendbaar.

Utrecht in zwartwit

Hij is een van de bekendste Utrechtse fotografen van de 20e eeuw. Frans Ferdinand van der Werf maakte vele portretten en persfoto's, maar werd het bekendst door zijn sfeervolle stadsbeelden. Het Utrechts Archief wijdt een tentoonstelling aan zijn werk, te zien vanaf 19 november.

Knokkende studenten

Studenten die voor overlast zorgen, zijn van alle tijden. In vroeger eeuwen was er regelmatig sprake van geweld, zowel van groepen studenten onderling als tussen studenten en burgerij. De 'naties' of 'suyp-colleges' van studenten uit dezelfde landstreek bevorderden het geweld. Al in de jaren 40 van de 17e eeuw werden ze verboden.

□ OMSLAG: EEN JONGETJE MET EEN BRANDWEERHELM, OP HET TERREIN VAN DE BRANDWEERKAZERNE GROENEWEG 56 TE UTRECHT, TUDENS EEN DEMONSTRATIE IN HET KADER VAN DE DOOR DE GEMEENTE IN MEI 1957 GEORGANISEERDE VAKANTIEONTSPANNING VOOR SCHOOLKINDEREN; LINKS COMMANDANT F. FLAMELING EN RECHTS BRANDWEERMAN R. T. HOEN. FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELD MATERIAAL

Hoe Utrecht fietsstad werd

In de Utrechtse binnenstad en de omringende wijken is de fiets is overal zeer aanwezig. Utrecht heeft twee keer zo veel fietsen als inwoners. Van de vier grote steden kent Utrecht relatief het hoogste fietsgebruik. Dit massale gebruik kent een lange voorgeschiedenis.

Al in de jaren twintig was het aantal fietsers in Utrecht groot. Ze vormden een bont gezelschap van scholieren, ambtenaren, huisvrouwen en postbestellers. Foto's van centrale plekken als het Vredenburg, de Neude en het Ledig Erf laten zien hoe in de loop van de jaren twintig het aantal fietsers op straat steeds groter werd. Aan het eind van dat decennium telde Utrecht 60.000 fietsen op een bevolking van 150.000 inwoners. Het aantal fietsers was hoger. Veel fietsen werden door meerdere gezinsleden gebruikt. Het rijwiel was verreweg het meest gebruikte stedelijke vervoermiddel. De directie van het Utrechtse trambedrijf klaagde over de concurrentie door de fiets.

Introductie van de fiets

De fiets is niet altijd zo populair geweest. Toen rond 1870 Utrechtse jongeren voor het eerst fietsen kochten, waren deze duur en lastig te berijden. Straten in de stad waren voor een groot deel geplaveid met kinderkopjes en minder geschikt om te fietsen. Bovendien verbood het gemeentebestuur fietsers gebruik te maken van de klinkerstroken aan de zijkant van de straten om de hier lopende voetgangers te beschermen. Fietsers reden het liefst langs de singels waar sinds het midden van de 19e eeuw macadam lag, een wegverharding van drie lagen steenslag.

Rond 1880 waren hoge bi's het meest populair, fietsen met een zeer groot voor- en een heel klein achterwiel. Ze hadden pedalen die rechtstreeks op de as stonden, maar door de wielgrootte kon je er een veel hogere snelheid mee halen dan met de eerder gebruikte velocipèdes, fietsen met twee even grote wielen. Omdat het om maatwerk ging, waren

de hoge bi's zeer prijzig. De prijs liep op tot f300,-, een fors bedrag in een tijd dat arbeiders gemiddeld f1,- per dag verdienden. Op de hoge bi's konden fietsers snelheden halen tot 25 kilometer per uur, sneller dan een paard in draf. Daarom vonden veel mensen ze gevaarlijk, ook omdat je ze niet aan hoorde komen. Ook voor de berijders zelf waren de hoge bi's gevaarlijk. Ze waren wankel, hadden povere remmen en wie er af viel, kon hard terecht komen. Voor de berijders, vaak jonge mannen tussen 16 en 25 jaar, maakten deze gevaren het fietsen alleen maar avontuurlijker.

Als eersten in Utrecht kochten Charles Bingham en Everard Kol een hoge bi. Berijders van deze fietsen werden vaak lid van een fietsvereniging om te kunnen toeren. Omdat er in Utrecht nog geen fietsvereniging bestond, werden Bingham en Kol in 1882 lid van de Haagse Vélocipède-club 'De Ooievaar'. De Ooievaar organiseerde gezellige avonden, hardrijwedstrijden en toertochten.

Toen leden van de Haagse club op een van hun fietstochten toevallig wielrijders van de Haarlemse club tegenkwamen, ontstond het idee om een landelijke federatie van plaatselijke clubs op te richten. Die federatie was niet alleen bedoeld om tochten en wedstrijden te organiseren, maar ook de belangen van fietsers te behartigen bij de overheid. Op 1 juli 1883 werd in Grand Café-Restaurant Buitenlust aan de Maliebaan de *Vélocipédisten Bond* opgericht, vanaf 1885 *Algemeene Nederlandsche Wielrijders Bond* geheten. De bond gaf een wegenkaart uit waarop de voor fietsers berijdbare wegen van Nederland waren aangegeven, plaatste rijwielhulpkisten bij café's en restaurants met EHBO-spullen en fietsreparatie-sets en organiseerde wedstrijden en tochten. Gestimuleerd door de ANWB werden in Utrecht fietsclubs als de Seniores (voor studenten) en De Meeuw (voor scholieren) opgericht. In 1886 organiseerden de Seniores een baanwedstrijd op het Vredenburg, de eerste in Utrecht. Negen jaar later werd aan de oostkant van de stad een wielbaan opgericht die het een paar jaar uithield. De fiets zou belangrijker worden als vervoermiddel in het dagelijks leven en de vrije tijd.

Acceptatie van de fiets

Dat de fiets belangrijker werd in het dagelijks leven, kwam ook door de technische ontwikkeling. In de jaren negentig

Spitsdrukte op het Smakkelaarsveld (Leidseveer), 1959. De rotonde vormde de westelijke toegang tot het noordelijk deel van de binnenstad. Op de voorgrond de uitrit van de Leidseveertunnel. Het leeuwendeel van het spitsverkeer bestond op dat moment uit fietsers.

□ FOTO L.H. HOFLAND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

van de 19e eeuw brak de veiligheidsfiets door. Dit type had twee even grote wielen, was voorzien van een ketting voor krachtoverbrenging, spatborden en verlichting. De introductie van de terugtraprem was een enorme verbetering. Het comfort en de veiligheid van deze nieuwe fietsen waren veel groter dan die van de hogi bi's. Nu waagden ook vrouwen en ouderen zich op de fiets. Bovendien zorgde de massaproductie in fabrieken als de Utrechtse Simplex-fabriek - met Charles Bingham als eigenaar - ervoor dat fietsen steeds goedkoper werden. Na 1895 zakte hun prijs tot f 75,- à f 100,-. Geleidelijk verschenen meer fietsen op de openbare weg. Wie fietsen wilde leren, hoefde dit echter niet op de openbare weg te doen, maar kon hiervoor terecht in rijwiel scholen, zoals die vanaf 1896 aan de Biltstraat en de Maliebaan werden opgericht. Vooral vrouwen van gegoede komaf leerden fietsen in de veilige omgeving van een zaal. Dat de lessen binnen plaatsvonden had niet zozeer te maken met de kinderkopjes of chaos op straat, als wel met het omstreden karakter van fietsen door vrouwen van standing. De ANWB propageerde daarom het dragen van soepel zittende, maar ook fatsoenlijke fietskleding voor vrouwen om beschaafd te kunnen fietsen. *De Kampioen* publiceerde knippatronen waarmee vrouwen dergelijke jurken zelf konden maken. Na 1910 was het fietsen zo ingeburgerd dat de rijwiel scholen verdwenen.

Fietsen werd een activiteit voor alle klassen en leeftijden. Geleidelijk werden fietsen ook steeds meer bij de uitoefening van bedrijf en beroep gebruikt. Als eersten verschenen fietskoeriers en telegrambestellers op straat, gevolgd door postbodes, artsen en politieagenten. De ontwikkeling van de bakfiets en van de bestelfiets met voorrek maakte het mogelijk dat ook winkeliers en ambachtslieden de fiets gingen gebruiken. Het aantal fietsen in Utrecht steeg na 1910 snel. Rond de Eerste Wereldoorlog reden in Utrecht al meer dan 10.000 fietsen rond.

Massaal gebruik

De fietsers deelden de straat met paardenverkeer, voetgangers, handkarren en hondenkarren. Speciale fietspaden waren er amper. Alleen aan de Maliebaan bevond zich er een. Hier had de gemeente in 1885 een van de wandelstroken opengesteld als fietspad. Zo'n fietsstrook was toen uniek in Nederland. Fietsers konden hier voor het eerst vrij fietsen, in principe ongehinderd door het overige verkeer. In de praktijk bleken wandelaars en fietsers echter elkaar

De familie Van Beuningen bijeen in de tuin van hun huis aan de Catharijnesingel. Twee zoons poseren met een hoge bi. De Van Beuningens waren lid van de Seniores, een van de fietsclubs die in Utrecht werden opgezet na de oprichting van de ANWB.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF FAMILIE VAN BEUNINGEN

in de weg te zitten. Herhaaldelijk klaagden de fietsers dat voetgangers niet aan de kant wilden gaan op het fietspad. Gemeenteraadslid Otto Kettlitz verzuchtte in 1910: 'Het pad wordt [...] bij voorkeur gebruikt door hen die met kinderwagens rijden, ook door moeders, die daardoor toonen weinig zorg voor haar kroost te hebben.'

Wie verwacht had dat de groei van het aantal fietsers tot meer fietspaden zou leiden, kwam bedrogen uit: de gemeente sloot juist smalle straten met veel voetgangersverkeer voor fietsers, helemaal of een deel van de dag. Dit gebeurde onder andere met de (nog niet verbrede) Potterstraat, de Choorstraat en de Lijnmarkt. Verzoeken van de ANWB om de Maliebaan van een tweede fietspad te voorzien en éénrichtingsverkeer voor fietsers in te voeren, haalden niets uit.

ANWB'ers bij het Hogeland, aan het begin van de Maliebaan, tijdens de Bondsfeesten van 1902. De vrouwen dragen door de ANWB ontworpen fietsjurken. De fietstocht ging naar Soestdijk.

□ ARCHIEF ANWB

De rijwielschool van Vestdijk aan de Maliebaan leerde nieuwe gebruikers fietsen. Instructeurs hielden toezicht op de fietsers (uit De Kampioen 17 december 1897).

□ TEKENING HENRI HOEK

Fietsers deelden de straten met het overige verkeer. Om dit verkeer in goede banen te leiden, scherpte de gemeente de verkeersregels aan en stelde ze in 1921 een korps verkeerspolitie in om toe te zien op de naleving. Dat was niet overdreven. De in 1915 uitgevaardigde regel om rechts te houden, werd slecht nageleefd. Hetzelfde gold voor bepalingen als een maximumsnelheid van 12 kilometer per uur (voor fietsers en automobilisten) in centrumstraten en het verbod om met z'n drieën naast elkaar te fietsen.

In 1930 telde Utrecht 1.361 personenauto's, 1.119 vrachtauto's, 548 motorrijwielen, 82 autobussen en 1.654 hondenkarren. Het aantal fietsen was gestegen tot 62.000. Op centrale pleinen en bij openbare gelegenheden werden fietsenrekken geplaatst en stallingen ingericht. Ook het aantal fietsenhandelaren nam toe. Eind jaren dertig waren er maar liefst 200 rijwielzaken in de stad, een record dat nooit meer geëvenaard zou worden.

Utrecht telde in 1940 inmiddels zo'n 90.000 fietsen. Tijdens de bezetting bleken ze van levensbelang. Door de benzinedistributie werd het al snel onmogelijk om met een auto rond te rijden, terwijl in de loop van de oorlog ook het aantal stadsbussen fors terugliep. Wel werd het steeds moeilijker om aan goede rubber fietsbanden en

andere essentiële onderdelen te komen. Later in de bezetting reden steeds meer fietsers met massieve banden rond. Vordering door de Duitsers zorgde ervoor dat het aantal fietsen flink terugliep.

Fietsen onder druk

In de naoorlogse periode kreeg de fiets een nieuwe betekenis als symbool van Nederlandschap ('Geef mijn fiets terug'). De vraag ernaar steeg explosief en de rijwielhandelaars en de Nederlandse fietsfabrieken beleefden gouden jaren. Fietsen bleef populair, naast een toenemend gebruik van het 'rijwiel met hulpmotor'. Halverwege de jaren vijftig was de fiets het meest gebruikte vervoermiddel in Utrecht. Tijdens de spitsuren kreeg de binnenstad enorme stromen fietsers te verwerken. Volgens een verkeersonderzoek uit 1956 reden maar liefst 145.000 fietsers dagelijks de binnenstad in en uit tegen 51.000 motorvoertuigen.

Het waren echter niet de fietsers die de overheid zorgen baarden, maar de verwachte toename van het aantal auto's. Het stadsbestuur verwachtte dat na de opening van de autosnelweg Utrecht - Amsterdam (Rijksweg 2, de latere A 2) en andere autosnelwegen groeiende aantallen auto's naar de stad zouden komen. Afsluiting van de

Drukte aan de noordzijde van het Vredenburg, 1935. De zwarte dames- en herenfiets was dominant in het verkeer.

□ FOTO H.J.M. VALKS | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

binnenstad vond het college geen optie. Met de groei van de stad zou de binnenstad toegankelijk voor autoverkeer moeten blijven. In de tweede helft van jaren vijftig nam het aantal auto's inderdaad snel toe: in 1955 waren het er 5.500, in 1959 al 10.000. Het wegennet in de binnenstad kon de stroom auto's steeds slechter verwerken, vooral op de centrale oost-westas.

Op verzoek van B&W ontwierp de Duitse verkeerskundige M.E. Feuchtinger een nieuw verkeersnet met niet alleen een rondweg, maar ook een ringweg rond de binnenstad, radiaalwegen en verkeersdoorbraken in de binnenstad. Feuchtinger onderkende het belang van het fietsverkeer, maar verwachtte dat de auto het vervoermiddel van de toekomst zou zijn, ook in stadscentra. De door hem voorgestelde demping van de singels voor de ringweg en verkeersdoorbraken in de binnenstad riepen echter veel protesten op en werden voor het grootste deel op de lange baan geschoven.

Om in afwachting van de nieuwe wegen de doorstroming van het autoverkeer op de voornaamste oost-westroute te bevorderen, werd het fietsers in 1961 door de gemeente verboden om overdag het Vredenburg en de Lange Jansstraat te gebruiken. De beleidsmakers van de gemeente hoopten dat na de aanleg van de geplande ringweg en de verkeersdoorbraken in de binnenstad en de omringende wijken, meer ruimte voor fietsers zou ontstaan. Oppositie van de rijksoverheid en bewonersgroepen zorgde ervoor dat de meeste van de geplande nieuwe wegen niet werden aangelegd. Van de geplande autosnelweg op het traject van de singels zou in 1968 alleen de Catharijnebaan gerealiseerd worden. Met de afkondiging van het beschermd stadsgezicht in 1972 had de gemeente geen ruimte meer voor verkeersdoorbraken in de binnenstad, terwijl buurtcomités uit de 19e-eeuwse wijken ervoor zorgden dat de ene na de andere invalsweg geschrapt werd.

Verkeersdrukte maart 1956 op de Catharijnesingel te Utrecht, ter hoogte van de Willemsbrug (links). Op de voorgrond een verkeersagent, op de achtergrond De Inktpot.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Chaos op Het Vredenburg. Fietzers kwamen in de jaren zestig op straat een groeiend aantal bromfietsen en auto's tegen. Het aantal verkeersongevallen nam alarmerend snel toe.

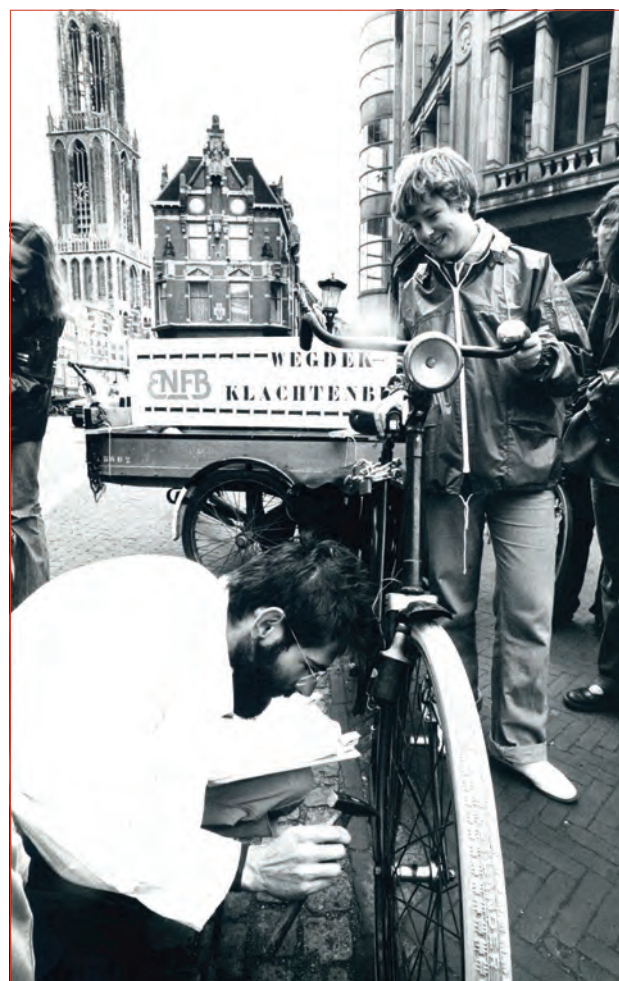
□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De fietsrenaissance

Begin jaren zeventig ontdekten verkeerskundigen dat de groei van het aantal auto's in Utrecht nog meer toegenomen was dan eerder verwacht (45.000 exemplaren), maar ook dat het fietsgebruik veel minder daalde dan eerder gedacht. Fietzers bleken wel steeds vaker betrokken bij verkeersongevallen. Door het stagneren van de oorspronkelijke wegenplannen, de gewijzigde inzichten bij de verkeerskundigen en druk vanuit de bevolking wijzigde het gemeentelijk beleid. Zo stelde het gemeentelijk *Verkeers-circulatieplan* uit 1974 dat het openbaar vervoer en de fiets in de binnenstad grotere prioriteit hadden dan de auto. De gemeente wilde met een actief parkeerbeleid het autogebruik in de binnenstad terugdringen. Ze stuurde aan op een trendbreuk. Begin jaren zeventig reisde 42 procent van de bezoekers met de auto naar de binnenstad, 32 procent deed dit met de fiets en bromfiets en 27 procent maakte gebruik van het openbaar vervoer. De gemeente maakte plannen om meer busbanen, fietsstroken en vrijliggende fietspaden aan te leggen. Parallel aan de gemeentelijke plannen pleitte actiegroepen als *Fietsbel* en de in 1975 in Rasa opgerichte *Enige Echte Wielrijdersbond*, de latere *Fietzersbond*, voor betere fietsvoorzieningen.

In de tweede helft van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig perkte de gemeente de ruimte voor de auto beetje bij beetje in door de aanleg van woonerven, de instelling van 30 km-zones en het aanbrengen van verkeersdrempels. Geleidelijk werden doorgaande routes voor autoverkeer in de binnenstad geblokkeerd. Tegelijkertijd legde de gemeente steeds meer vrijliggende fiets-

paden aan en stond ze tweerichtingsverkeer voor fietsers in straten met éénrichtingsverkeer toe, plaatste ze speciale verkeerslichten voor fietsers en legde ze 'opstelstroken' voor fietsers bij de verkeerslichten aan. Vanaf midden van de jaren tachtig werden in wijken steeds meer buurtstallingen gerealiseerd.

Demonstratie van de ENWB, de latere Fietzersbond, op de Oudegracht in 1980. Deze in 1975 in Rasa opgerichte organisatie ijverde voor de betere voorzieningen voor fietsers.

□ ARCHIEF FIETZERSBOND

De in 1974 in het vooruitzicht gestelde speciale fietsroutes werden echter nooit aangelegd, het Rijk leverde geen gelden hiervoor. In plaats daarvan vulde de gemeente de ontbrekende schakels in netwerken van vrijliggende fietspaden waar hiervoor ruimte was. Zoveel mogelijk werden fietsers de kortste route geboden. De aanleg van fietspaden door het Wilhelminapark en het Griftpark zijn goede voorbeelden hiervan. Bij de aanleg van vrijliggende fietspaden in gecombineerde winkel- en verkeersstraten als de Amsterdamsestraatweg, de Voorstraat, Biltstraat en de Nachtegaal was het schipperen met de beschikbare ruimte en vergde de aanpassingen veel overleg met betrokken winkeliers en anderen.

Niet alleen in de centrale stadsdelen werden vanaf het midden van de jaren negentig veel nieuwe fietspaden aangelegd, ook in oude en nieuwe uitbreidingswijken en in het nieuwe stadsdeel Leidsche Rijn gebeurde dit. In 2012 telde Utrecht hierdoor 245 kilometer fietspad en 90 kilometer fietsstrook. In het centrum en rond het Centraal Station zijn veel nieuwe stallingen verzezen. En ze worden gebruikt.

De aanpassingen van de infrastructuur en de opkomst van nieuwe typen racefietsen, mountainbikes en stadsfietsen met versnellingen zorgden voor een toenemende populariteit van de fiets. Utrechtse fietswinkels beleefden opnieuw gouden tijden. De opkomst van elektrische fietsen, bakfietsen, ligfietsen en transportfietsen en de introductie van de OV-fiets in 2002 deden het fietsgebruik verder toenemen. Fietsen is hip. Sinds 2004 is het fietsverkeer van en naar de Uithof met 50 procent gestegen, net als in de binnenstad. Het fietsverkeer tussen de centrale stad en Leidsche Rijn is in deze periode verdrievoudigd. Het aantal fietsers in de stad is nu zelfs groter dan in de jaren vijftig. In de centrale stadsdelen is de fiets het meest gebruikte vervoermiddel, over de hele stad gemeenten wordt de fiets benut voor 30 procent van de verplaatsingen. Anno 2015 is Utrecht opnieuw fietsstad, net als negentig en zestig jaar geleden. Een kwestie van geschiedenis en van doelbewuste politiek.

De expositie Utrecht fietsstad is nog tot en met 18 oktober te zien in Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28; zie: www.hetutrechtsarchief.nl/expositie/utrecht-fietsstad

Bakfiets met passagiers op het Lepelenburg, 2015. Dergelijke nieuwe typen bakfietsen, lichter en wendbaarder dan de oude werden na hun introductie net voor de millenniumwisseling erg populair.

□ FOTO HANS BUITER

Bronnen

- HUA, Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, inv.nr. 23727 Maliebaan.
HUA, Gemeentebestuur van Utrecht 1970-1989, inv.nr. 12472 Rapporten m.b.t. verkeerscirculatieplan 1974; inv.nr. 12469 Inventarisatieplan 1982 verkeerscirculatieplan.
Albert de la Bruheze, A.A. en F.C.A. Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw* (Eindhoven 1999).
Buiten, H., 'De stad met de mooiste maquettes. Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad, 1954-1971', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1992, 6-44.
Buiten, H., *Riool, rails en asfalt. 80 jaar straatruimte in vier Nederlandse steden* (Zutphen 2005).
Buiten, H., 'Toen de fiets jong en wild was', in: *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 84 (2011), nr. 1, 12-16.
Dockum, J.D.C., 'Het rijwiel en het wielrijden te Utrecht', in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 4 (1929) 89-91.
Kuner, H., 'Wie zette Utrecht op de fiets? Een beeld van de ontwikkeling van de rijwielhandel in de stad Utrecht vanaf ca 1880', in: *De Oude Fiets*, nr. 3 (2007), 4-11.
Verkeerstechniek, 1970-1980.
www.utrecht.nl/utrecht-fiets

Portretschilderij door H. Paulides, aan Koningsberger aangeboden door een huldingingscomité ter gelegenheid van zijn 25-jarig professoraat in 1959.

□ UNIVERSITEITSMUSEUM, UTRECHT

De hoogleraar die zijn rug recht hield

Victor Jacob Koningsberger (1895-1966)

Victor Jacob Koningsberger was de eerste hoogleraar die in november 1940 openlijk en principieel protesteerde tegen het ontslag van joodse hoogleraren door de bezetter. 65 jaar later, in 2005, stelde het college van bestuur van de Utrechtse universiteit de Koningsbergerleerstoel 'Vredesopbouw en Rechtstaat' in, een aantal jaren later omgezet in de jaarlijkse Koningsbergerlezing. Onlangs verscheen een biografie waarin het leven en het werk van deze markante hoogleraar aan de vergetelheid worden onttrokken.

Koningsberger leidde een afwisselend, boeiend en druk bezet leven met veel verdiensten op universitair en maatschappelijk gebied. Hij stamt uit een eeuwenoud patriciërs-geslacht van kooplieden, bestuurders en predikanten. Zijn eerste levensjaren bracht hij door in Nederlands-Indië, waar zijn vader directeur was van 's Lands Plantentuin in Buitenzorg. Toen hij vier jaar was ging het gezin vanwege de ziekte van zijn moeder naar Nederland. Victor en zijn broertje Koo groeiden na het overlijden van hun moeder bij familieleden en later in pleeggezinnen op. Na het eindexamen aan het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam in 1914 moest hij in militaire dienst, wat door de mobilisatie uitliep tot 1918. In 1917 kreeg hij deeltijds verlof om in Utrecht biologie te gaan studeren. Zijn studie verliep zeer snel, mede dankzij de collegedictaten van zijn medestudente Tilly Dijkstra, zijn latere echtgenote. In 1920 legde hij *cum laude* het doctoraalexamen af. Zijn eerste grote bestuurservaring deed hij op als rector van het Utrechtsch Studenten Corps. Twee jaar later volgde zijn promotie *summa cum laude* bij de befaamde hoogleraar F.A.F.C. Went, de 'paus der botanici', op een proefschrift over de invloed van licht op de groei van planten. Nederlands-Indië, zijn

Coen Görts

Bioloog en historicus. Schrijver van de biografie over Victor Jacob Koningsberger. Hij heeft Koningsberger als student en medewerker meegemaakt van 1954 tot 1965.

professoraat, de Tweede Wereldoorlog en zijn vele bestuurlijke functies waren bepalend voor zijn verdere leven.

Vervulling van een droom

Twee jaar na zijn promotie vertrok Koningsberger met zijn vrouw en dochtertje naar Java, waar hij gedurende tien jaar werkzaam was op het grote en vooraanstaande Proefstation voor de Java Suikerindustrie in Pasoeroean. Rond 1930 bestond het personeel uit een staf van ruim 50 Europeanen, en verder uit ongeveer 250 inheemse laboratoriumassistenten en arbeiders op de proefvelden. Na enkele jaren werd hij benoemd tot directeur. Zijn streven was het versterken van fundamenteel onderzoek als basis voor het oplossen van praktische problemen van planters, zoals ziektebestrijding en veredeling van suikerrietrassen. Dit leidde in het begin tot conflicten met de planters, die verwachtten dat onderzoeksresultaten op bestelling konden worden geleverd. Hij deed leidinggevende ervaring op en bleek een doortastend onderzoeksmanager.

Van 1948 tot 1950 verbleef Koningsberger weer in Indonesië op verzoek van de eigenaars van de suikerondernemingen. Zijn opdracht was de suikerindustrie, die tijdens de Japanse bezetting veel schade had geleden, weer op poten te zetten. Het was midden in de chaotische periode van de toenemende strijd van de republieken voor de onafhankelijkheid van Indonesië. Koningsberger was op zich niet tegen zelfbestuur van Indonesië, maar dit moest dan wel geleide-

Het gezin van dr. J.C. Koningsberger, ca. 1915. V.l.n.r.: Carel (halfbroer), vader Koningsberger, Victor, Koo (broer) en mevrouw B.L.M. Koningsberger-Lang.

□ COLLECTIE V.J.M. KONINGSBERGER

lijk en onder Nederlands leiding tot stand komen. Hij had veel contacten met gouverneur-generaal Van Mook, legerleider generaal Spoor, vertegenwoordigers van de republieken en Nederlandse ministers, die een beeld van de situatie wilden krijgen. Koningsberger was voorstander van de harde lijn en de noodzaak van militaire acties. Zijn grootste zorgen waren de economische situatie van de suikerindustrie en de toenemende

onveiligheid door de aanvallen van ongeregelde bendes op de suikerondernemingen. Zoals veel Nederlanders onderschatte hij de steun onder de inheemse bevolking aan de vrijheidsstrijders en had hij een grondige hekel aan Soekarno en de radicale natio-

Senaat van het Utrechtsch Studenten Corps, in het midden Victor als rector, 1920.

□ COLLECTIE V.J.M. KONINGSBERGER

Cytologisch onderzoek op het proefstation in Pasoeroean door dr. G. Bremer en assistent.

□ TROPENMUSEUM, AMSTERDAM

nalisten. Maar na de soevereiniteits-overdracht in december 1949 stelde hij vast dat Nederland loyaliteit moest tonen tegenover de jonge staat. Terug in Nederland ondersteunde hij Indonesiërs die hier studeerden.

Grenzen aan het zekere

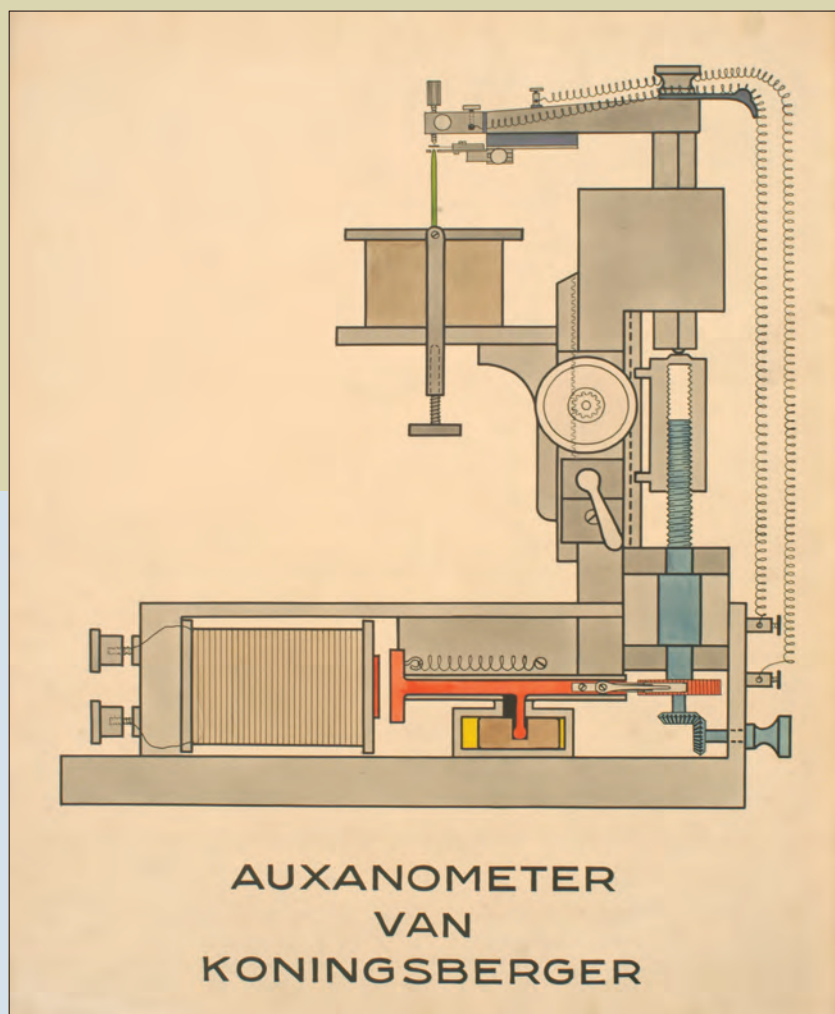
Eind 1933 werd Koningsberger benoemd tot hoogleraar in de algemene plantkunde. Een half jaar later keerde hij terug naar Nederland, waar hij met zijn gezin van vrouw en vier kinderen de hoogleraarswoning aan het einde van de Nieuwe-gracht betrok, het latere Miquelhuis. Hij aanvaardde het ambt officieel in september 1934 met het uitspreken van zijn oratie met als titel een citaat van Horatius *Sunt certi denique fine* (in een vrije vertaling van Koningsberger: 'Er zijn grenzen aan het zekere'). De rode draad hierin was de vraag wanneer iets met zekerheid als vaststaand kan worden aangenomen. Experimenten zijn de bouwstenen waaruit de fysiologie is opgebouwd. Op grond van de resultaten hiervan worden theorieën - het cement in de wetenschap - opgesteld om fysiologische processen te verklaren. Nieuwe experimenten leiden tot

aangepaste of nieuwe theoretische inzichten. Koningsberger liet dit zien aan de veranderende inzichten over de oorzaken van groei en bewegingen van planten sinds het einde van de 19e eeuw. Onze voorstellingen van de werkelijkheid zijn betrekkelijk en aan veranderingen onderhevig. De wetenschapper past daarom bescheidenheid. Hij riep studenten op niet voor de examens op zich te studeren - een noodzakelijk kwaad - maar voor hun latere maatschappelijke positie. Koningsberger zag een belangrijke taak voor de universiteiten in de verspreiding van humanistische idealen en in het opleiden van de toekomstige intellectuele elite. Vandaar ook zijn nadruk op persoonlijkheidsvorming, waarop hij in zijn verdere loopbaan regelmatig terugkwam.

Voor Koningsberger kwam onderwijs in de eerste plaats. De colleges, vooral die voor biologen, wilde hij zo lang mogelijk zelf blijven geven. Tentamens - een wetenschappelijk gesprek in zijn ogen - nam hij altijd mondeling af. Studenten moesten vertrouwd worden met het verschil tussen leren en kritisch studeren. Feitenkennis beperkte hij tot het hoogst noodzakelijke. Hij was een

inspirerend docent. Veel studenten waardeerden zijn colleges, een verademing naast de colleges met veel feitenkennis. 'Hij zette je aan het denken' en 'liet je zien hoe wetenschap werkt'. Koningsberger vond het belangrijk de historische ontwikkeling en de grondslagen van de natuurwetenschappen te behandelen. Natuurwetenschappen zijn een tijdgebonden product van de menselijke geest, die tracht zich een beeld van de werkelijkheid te vormen. Evenmin als een schilderij identiek kan zijn met de afgebeelde persoon, zo min kan dit het geval zijn in de relatie tussen wetenschap en werkelijkheid.

Veel oud-studenten herinneren zich Koningsberger als de gedistingeerde hoogleraar van de oude stempel, een rijzige gestalte, het hoofd een weinig genegen, met een uitstraling van natuurlijk gezag, paternalistisch, maar ook met een open oor voor hun problemen. Hij was van zichzelf overtuigd. Een kennis van Koningsberger, die een dochter had die biologie wilde gaan studeren, vroeg hem welke universiteit hij aanraadde. 'Utrecht' was het antwoord. 'Waarom Utrecht?' 'Omdat ik daar hoogleraar ben' antwoordde hij. Veel anekdotes over hem doen de ronde. Studenten vertelden elkaar hoe je te gedragen bij het tentamen: verschijnen in een donkerblauw kostuum of mantelpakje, Koningsberger zo lang mogelijk laten praten en begripvol knikken, en als hij een sigaret opstak - hij was een verwoed roker - klaar zitten met aansteker of lucifers. Dan was je al

AUXANOMETER VAN KONINGSBERGER

Schema van de auxanometer (groeimeter) van Koningsberger, door hem en de bekwame instrumentmaker P.A. de Bouter ontwikkeld voor zijn promotieonderzoek. Met dit ingenieuze apparaat kon de minimale groei van planten continu worden geregistreerd en gemeten.

□ UNIVERSITEITSMUSEUM, UTRECHT

van een goed cijfer verzekerd. Een student die met ongepoetste werkschoenen op tentamen verscheen, kreeg van Koningsberger te horen dat hij geen loodgieter had besteld.

Fundamenteel onderzoek

Koningsberger heeft zich in zijn ruim dertig jaar durend professoraat sterk gemaakt voor de fundamentele benadering van het groei- en groeistofonderzoek. Vooral in Amerika hielden veel onderzoekers zich bezig met het testen van allerlei synthetische groeistoffen op planten die van belang zouden kunnen zijn voor land- en tuinbouw. Het onderzoek in het Utrechts botanisch laboratorium was vooral gericht op het ontrafelen van de effecten van licht en zwaartekracht op de groei van planten en op

het mechanisme van de werking van plantengroeistoffen. Decennialang werkte men met één 'modelplant', kiemende haver. Maar door te lang vast te houden aan klassieke benaderingen en technieken verloor het Utrechts onderzoek de aansluiting met de hoofdstroom van het internationale onderzoek. Koningsberger heeft de internationale faam die het onderzoek in het botanisch laboratorium onder zijn voorganger Went verworven had, niet kunnen handhaven. Dit werd veroorzaakt door zijn vaak langdurige afwezigheid en door 'inteelt' bij aanstellen van medewerkers. De golfbeweging in onderzoek van opgang naar een hoogtepunt en na enige tijd terugval is een veel voorkomend verschijnsel in wetenschappelijk onderzoek.

'Mijn geweten gebiedt mij...'

Met deze woorden begon Koningsberger op 25 november 1940 in de bomvolle collegezaal van het botanisch laboratorium zijn protestrede tegen het ontslag van joodse hoogleraren, een dag eerder dan Cleveringa in Leiden zijn bekende rede uitsprak. Koningsberger ging in op 'het hoogste Nederlandsche ideaal niemand om zijn ras of geloof te vervolgen'. Hiermee verwees hij naar een van de belangrijkste grondrechten van de mens. Deze maatregel was voor hem 'een miskennis van het Nederlandsche volkskarakter, dat dit alles moet gevoelen als een belediging van de Nederlandsche Universiteiten, van de Nederlandsche Wetenschap en daarmee van het Nederlandsche Volk

Portret van Koningsberger uit Vivos Voco 1934.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Koningsberger als rector-magnificus in 1952.

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

zelf'. Hij eindigde met een oproep aan de studenten te volharden in zelf-beheersing: 'Vergeet nimmer hoe belangrijk het voor de gehele mensheid zou zijn indien een volk zich onder alle omstandigheden blijvend zou weten te gedragen naar de geschreven en ongeschreven wetten van menselijkheid en fatsoen'.

Koningsberger legde in deze vroege fase van de bezetting het duivels dilemma bloot waarmee docenten en studenten binnen de universitaire gemeenschap in toenemende mate zouden worstelen: enerzijds afschuiv over maatregelen die indruisten tegen de idealen van vrijheid en tolerantie, anderzijds de vraag hoever zelf-beheersing kan gaan als deze idealen met voeten worden getreden. Open blijven van de universiteit, maar tot welke prijs was een prangende vraag. Koningsberger en veel collega's waren van mening dat protestacties gematigd moesten blijven om de bezetter geen aanleiding te geven de universiteiten te sluiten, wat ook grote risico's voor studenten zou inhouden. Hij was een grote steun en vraagbaak

voor studenten in hun moeilijke situatie. In Utrecht en in landelijk verband was hij nauw betrokken bij informeel overleg in kleine kring over de vraag hoe te reageren op maatregelen van de bezetter en hierin één lijn te trekken. In naoorlogse publicaties over het universitaire verzet is nog steeds een discussie gaande over de vraag of de universiteiten hierin niet te zwak en meegaand opereerden.

De kritische opstelling van Koningsberger ontging de bezetter niet. Hij werd van juni 1942 tot december 1943 als gijzelaar geïnterneerd in de seminaries van Haaren en Sint Michielsgestel in Noord-Brabant, samen met duizenden merendeels vooraanstaande Nederlanders. In de kampen heerste een intensief intellectueel en cultureel klimaat. Koningsberger was zeer actief in de 'volksuniversiteit', waarin een breed programma van wetenschappelijke en culturele lezingen en cursussen werd georganiseerd. Hij was ook lid van enkele van de 35 studieringen, de interkerkelijke en de universitaire kring. Hij hield hier - voor sommigen controversiële - inleidingen over onkerkelijkheid in Nederland en karaktervorming als een taak voor de universiteiten. Er werd druk gediscussieerd over het openbreken van de verzuilde samenleving na de oorlog. Maar van deze 'geest van Gestel', zoals dit toen werd genoemd, kwam na de oorlog nauwelijks iets terecht tot spijt van oud-geïnterneerden, onder wie Koningsberger. Hij wordt de belichaming genoemd van het verzet van Utrechtse hoogleraren.

Wetenschap en maatschappij

Koningsberger was een zeer talentvol bestuurder. Hij bekleedde ruim veertig functies in besturen en adviesraden binnen en buiten de universiteit, vaak als voorzitter. Door zijn groot verantwoordelijkheidsbesef kon hij moeilijk nee zeggen als een beroep op hem werd gedaan. Hij aanvaardde deze benoemingen, omdat zij in het belang waren van de biologie en de wetenschappen in het algemeen.

Vanaf 1950 was hij lid, vanaf 1951 tot 1965 voorzitter van het bestuur van het Koninklijk Instituut van de Tropen (KIT). In de periode na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië was het de vraag of er nog een taak voor het instituut was. Zijn eerste bestuursjaren stonden in het teken van de ombuiging van de doelstellingen en taken van het KIT. Centraal hierbij stond de verbreding van het werkterrein naar alle tropische gebieden. Het vroeg veel van zijn overtuigingskracht en diplomatie om de staf van het instituut hierin mee te krijgen, en de regering en het bedrijfsleven te winnen voor deze ombuiging. Door de sterke toename in internationale contacten werd het KIT in de bestuursperiode van Koningsberger een mondiaal centrum van tropenervaring. Prins Bernhard, met wie Koningsberger een vriendschappelijke relatie had, reikte hem bij zijn afscheid de legpenning in goud van het KIT uit. Koningsberger was ook bestuurlijk zeer actief in de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), het prestigieuze genootschap van topgeleerden in Nederland. Hij

was een aantal jaren ondervoorzitter van de afdeling natuurkunde en lid van het algemeen bestuur van de KNAW. Van 1953 tot 1965 was hij voorzitter van de onder de KNAW residerende Biologische Raad, die de belangen van de biologie behartigt. Hij heeft met succes gelobbyd om het voorgenomen koninklijk besluit om biologie te schrappen als eindexamen vak in het middelbaar onderwijs van tafel te krijgen. Biologisch Nederland was hem hiervoor zeer dankbaar.

Koningsberger moest niets hebben van de Ivoren-Toren mentaliteit van de universiteiten. Hij mengde zich graag en met verve in het maatschappelijk debat op het grensvlak van wetenschap en samenleving. Een mooi voorbeeld hiervan is een interview in *Het Parool*. 'Geen diersoort woont zijn nestgebied zo uit als de met rede begaafde mens dat blijkt te doen. Veel meer dan een beheerder is de mens een vernielers van zijn milieu en verstoorder van het biologisch evenwicht'. Hij wees op de bedreiging die uitging van de sterke groei van de wereldbevolking en van de industrialisatie. 'De mens moet reeds vroeg verantwoordelijkheidsgevoel worden bijgebracht voor de natuur en daarmee voor zichzelf.' Hij verwoordde deze visie tien jaar voordat De Club van Rome met haar rapport *De grenzen aan de groei* de wereld wakker schudde.

Koningsberger heeft een beperkt aantal wetenschappelijke artikelen op basis van eigen onderzoek op zijn naam staan. Hiertegenover staan zijn publicitaire verdiensten als eindredacteur en schrijver van leerboeken

Koningsberger bij de opening van de Surinametentoonstelling in het Tropenmuseum, 1962.

□ TROPENMUSEUM, AMSTERDAM

en inleidingen tot de plantenfysiologie, en van vele tientallen algemeen wetenschappelijke artikelen en enkele boeken voor de geïnteresseerde leek.

Icoon van de biologie

Koningsberger ging in oktober 1965 met emeritaat. In dat jaar ging zijn gezondheid snel achteruit. In maart 1966 overleed hij. Veel kranten besteedden hieraan aandacht. De crematie werd door 800 belangstellenden bijgewoond. Hij heeft de woelige periode na 1965 niet meegemaakt.

Hij zou vanuit zijn conservatieve visie geen begrip hebben kunnen opbrengen voor het studentenverzet met de eisen voor herstructurering van het onderwijs en democratisering van de universiteiten. Door tijdgenoten werd hij terecht gezien als de meest invloedrijke bioloog met een geweldig netwerk, en als een icoon van de biologie in Nederland. Het nieuwe onderwijsgebouw in de Uithof voor bèta- en biomedische studenten, dat in voorjaar 2015 in gebruik is genomen, is naar Koningsberger vernoemd.

Bronnen en literatuur

Dit artikel is gebaseerd op de biografie *Victor Jacob Koningsberger (1895-1966). De hoogleraar die zijn rug recht hield* (Utrecht, Matrijs, 2014). Bronnen en literatuur zijn hierin terug te vinden. De voornaamste geraadpleegde archieven zijn aanwezig in Het Utrechts Archief, Universiteitsmuseum, Nationaal Archief, NIOD, KIT, KNAW en museum Boerhaave.

Literatuur: Voor de suikerindustrie in Nederlands-Indië: Wim van der Schoor, *Zuivere en toegepaste wetenschap in de tropen* (proefschrift Utrecht 2012); voor de Universiteit Utrecht: H.W. von der Dunk e.a. (red.), *Tussen Ivoren Toren & Grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986) 59-88; voor Koningsberger als hoogleraar: V.J. Koningsberger, *Sunt certi denique fines*, inaugurele rede (Utrecht 1934), idem, *Een verantwoording*, afscheidsrede (Utrecht 1965); voor de oorlog: 'Utrechtse Universiteit tijdens de bezetting 1940-1945' in: *Jaarboek RU Utrecht 1952-1953* (Utrecht 1953) 123-160; Sander van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond* (Utrecht 1995).

Jan Hendrik Brom in de toonkamer, vóór 1915.

□ FOTO UIT BESPROKEN BOEK

Een boek open over Brom

Tussen 1856 en 1962, parallel aan de opkomst en neergang van de katholieke emancipatie, bestond in Utrecht de edelsmederij Brom. In Meesters voor God en Kerk beschrijft Rob Hufen Hzn niet alleen de wederwaardigheden van drie generaties van de katholieke kunstenaarsfamilie, maar ook die van de knechten in het feodaal geleide bedrijf.

Begin jaren zestig van de vorige eeuw werden de hoorcolleges *Oude Geschiedenis* gegeven in een zaal met weinig vensters die vanuit de Keizerstraat toegankelijk was en deel uitmaakte van het Geografisch Instituut. Pas nu lees ik dat die zaal de werkplaats was van de edelsmidse Brom, die eind 1961 was gesloten. Dat was te recent om al deel uit te maken van het historisch bewustzijn. Ruim een halve eeuw later

ligt dat anders. Ook de auteur van dit dikke en goed gedocumenteerde boek over de Broms heeft zijn herinneringen aan de nadagen van het atelier: hij hielp als 14-jarige onder supervisie van zijn oom Willem Hufen - jarenlang medewerker van de Broms - bij de ontakeling van de werkplaats en smeedt de gipsmodellen van de eertijds vervaardigde kunstwerken op de klinkers van de Keizerstraat kapot.

Anonieme werkers

Familieverhalen waren het uitgangspunt van de schrijver die behalve zijn oom nog vele andere medewerkers heeft gesproken. Achterin staat een lijst van ongeveer zestig zegslieden met een aantekening over de aard van de informatie die ze hebben verstrekt. Geen wonder dat de presentatie van dit boek in de volle *Smeezaal* van het Bartholomeus Gasthuis het karakter kreeg van een weerzien van oude bekenden.

Met de vermelding van Willem Hufen, van schrijnwerker opgeklommen tot magazijnmeester en bedrijfsleider, is al direct een sterk punt van dit werk gesignaleerd: het gaat niet alleen over 'de heren Brom', maar ook over 'de knechten' - de toen gangbare terminologie - de mensen die het werk deden in dat unieke Utrechtse bedrijf. Van de zilver- en goudsmiden, de tekenaars en administrateurs tot en met het huishoudelijk personeel en de duvelstoejagers. Een aantal korte biografische notities van medewerkers

doet deze mensen recht, wat er indertijd niet altijd van gekomen is. Wie de hoofdstukken over de omgangscultuur, het werkklimaat en het personeel doorleest, krijgt de indruk dat het de auteur erom te doen is geweest deze anonieme werkers de eer te geven die hun toekomst. Die opzet is geslaagd, waarmee het boek een verdiende plaats heeft gekregen in de *MemoReeks* van de Valkhofpers en het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen. Bij dat KDC is ook het ruim 70 strekkende meter archief van de Edelsmidse Brom ondergebracht, de tweede pijler waarop dit standaardwerk (want dat is het) steunt.

Feodale sfeer

Van het 'achterhuis' is de hoge schoorsteen van de gieterij als industrieel monument achtergebleven, aan de Driftzijde is in de voorgevel van het woonhuis annex expositie- en ontvangstruimte een gedenksteen aangebracht (uitvoering Pieter d'Hont, gedicht van Jan Engelman) waarop in het kort de geschiedenis van het bedrijf en de namen van de drie generaties Brom worden vermeld, en hun voornaamste werktuigen staan afgebeeld. Gerard Bartel Brom was de grondlegger van het bedrijf (1856), Jan Hendrik (1860-1915) bouwde het uit, diens beide zoons Jan Eloy (1891-1954) en Leo (1896-1965) zetten de kroon op het werk, terwijl de laatste er een punt achter zette.

De sfeer in het bedrijf was geheimzinnig, omdat iedereen slechts deelhandelingen verrichtte en de arm van de Broms, die met 'mijnheer' werden aangesproken maar hun knechten tutoyeerden, reikte ver. Als iemands prestaties niet voldeden of zijn gedrag liet te wensen over, dan kon hij rekenen op ontslag. Anderen gingen zelf weg, omdat ze niet verder kwamen, en altijd kregen ze een getuigschrift dat weinig voorstelde. Ondanks de feodale sfeer en de slechte sociale voorzieningen was er toch een algemene trots 'bij Brom te werken'. Werkmeester Toon de Kruiff (1909-2004) wandelde op zondagmiddag met zijn kinderen langs de plekken waar iets van Brom te zien was, tot het hun verveelde.

Brom-vrouwen

De Broms speelden ook een rol in het Utrechtse culturele leven. Bij *Kunstliefde* was rond 1930, toen de club door financieel wanbeheer ten onder dreigde te gaan, Leo Brom de reddende engel. Jan Eloy was bestuurslid van de *Vereniging Oud-Utrecht* en lid van de *Utrechtse Raad voor Museumangelegenheden*. Behalve 'meesters voor God en Kerk' waren de Broms ook leveranciers van profane kunst, zoals op prominente plaatsen in de stad nog te zien is. Jan Hendrik vervaardigde op aanwijzingen van zijn broer Gisbert, de historicus, de fontein in de pandhof van de Dom, Leo smeedde in 1940 de Muze aan de gevel van de Utrechtse schouwburg en vervaardigde het erezwaard voor generaal Eisenhower. Terecht krijgen ook de Brom-vrouwen ruime aandacht: Joanna Brom, de emailleuze, en Hildegard Brom-Fischer (1908-2001), naaldkunstenares en echtgenote van Jan Eloy. De laatste is een bekende Utrechtse omdat ze de stadsstandaard in de hal van het stadhuis vervaardigde en het St. Maarten-wandtapijt in de trouwzaal. Zij stond bij de sluiting van de werkplaats letterlijk op straat, maar werkte nog veertig jaar onvermoeibaar voort, een kunstenares met een geheel eigen stijl, een sterke vrouw en *every inch a lady*.

Sint Eloy en Sint Servaas

Er is in dit (niet echt makkelijk te hanteren) boek voor Utrechters veel te vinden, al zullen ze ook op een paar onnauwkeurigheden stuiten. De laatmiddeleeuwse rechtsgeleerde Hugo Wstinc wordt op drie plaatsen (89, 96, 113) een *monnik* genoemd terwijl hij Domkanunnik was, wat aan zijn kleding te zien is. Met academische titels is soms iets misgegaan (325, 327), en de namen van enkele zegslieden worden verkeerd gespeld (339, noot 8). De kleine prelaat die in het fotokatern tussen 192-193 de Brom-residentie betreedt, is niet Paolo Giobbe, maar kardinaal Bertram van Breslau. Die foto's zijn overigens, ongetwijfeld uit een overvloed, goed gekozen en corresponderen met de brede opzet van dit boek: ze tonen 'de heren', maar ook de dames, de medewerkers, de

Boekbespreking

Rob Hufen Hzn, *Meesters voor God en Kerk. De familie Brom, hun edelsmidse en knechten te Utrecht (1856-1962)*. Nijmegen, Valkhof Pers, 2014. ISBN 978 90 5625 404 9, 422 pagina's, € 27,50.

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

werkstukken, de klanten en de feesten, want zonder feesten ging het in dit katholieke milieu niet. Zo werd bij Brom op 1 december steeds de dag van Sint Eloy gevierd, de patroon van de edelsmeden. Dat moet in 1960 voor het laatst zijn gebeurd, want begin november 1961 ging de werkplaats dicht. Nadat op 30 januari 1962 alsnog de gerestaureerde Noodkist van Sint Servaas was overgedragen - een laatste hoogstandje - was het voorgoed voorbij.

F.F. van der Werf - een veelzijdig fotograaf

Frans Ferdinand van der Werf is een van de bekendste Utrechtse fotografen van de 20e eeuw. Hij maakte portretten, reclamefoto's, reportages en persfoto's. Het opvallendst echter is zijn vrije, artistieke werk dat vooral bestaat uit sfeerbeelden van de stad Utrecht, vaak in een scherp tegenlicht, stemmig winterkleed of omflooerste nevels. Het Utrechts Archief bezit een ruime collectie van zijn foto's en opent op 19 november 2015 een expositie over het werk van deze veelzijdige fotograaf.

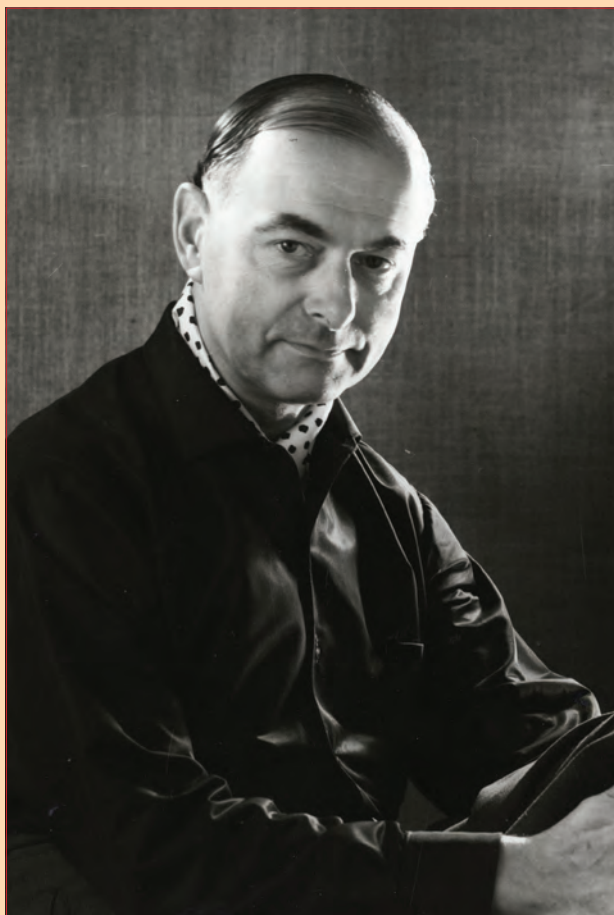
Een typerende tegenlichtfoto van Van der Werf. Tot de bouw van de Leidseveertunnel kende de Vleutenseweg een spoorwegovergang aan de noordzijde van het toenmalige buurtstation. Deze opname dateert van 1930.

Frans Ferdinand van der Werf werd in Utrecht geboren op 29 november 1903 als zoon van Fimme van der Werf en Jacoba Adriana van Gendt in het huis Kromme Nieuwegracht 15 te Utrecht. De uit Friesland afkomstige vader van Frans van der Werf was hoofd van de St. Willibrordusschool aan de Nieuwegracht, maar hij overleed al op vrij jonge leeftijd in 1914. De toen 10-jarige Frans bleef met zijn moeder en oudere zus in het monumentale huis aan de Kromme Nieuwegracht wonen. Na zijn schooltijd op het Stedelijk Gymnasium aan het Janskerkhof ging hij in militaire dienst met de vurige wens om luchtmachtofficier te worden. Tot zijn grote teleurstelling werd hij afgekeurd op zijn gezichtsvermogen en hij belandde bij de veldartillerie. Dit weerhield hem er niet van om voor een ander beroep te kiezen waarvoor de ogen minstens zo belangrijk zijn: fotograaf. Fotografie was tot dan toe voor hem een hobby geweest.

Alle foto's bij dit artikel zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit de Collectie Beeldmateriaal van Het Utrechts Archief.

Camera Obscura

In 1928 kreeg Van der Werf de kans om bij een fotograaf in Innsbruck (Oostenrijk) in de leer te gaan. Een bijzondere kans, want dergelijke buitenlandse stages waren in die tijd hoogst ongebruikelijk. Eind 1928 keerde hij terug in Utrecht en ging vervolgens nog enige tijd verder in de leer bij de bekende portretfotograaf Francis Kramer die destijds een studio en fotohandel had op het adres Biltstraat 99. Menig hoogwaardigheidsbekleeder werd er geportretteerd. Op 30 mei 1930 begon Van der Werf voor zichzelf met zijn 'inrichting voor moderne kunstfotografie annex photohandel' in het ouderlijke huis aan de Kromme Nieuwegracht 15. Het huis kreeg de toepasselijke naam 'Camera Obscura'. Deze naam prijkt nog steeds boven de ingang van het pand. Ook toepasselijk is de nog steeds aanwezige smeedijzeren lantaarn boven de ingang in de vorm van een ouderwetse platencamera met daarbovenop het spreekwoordelijke vogeltje waar de geportretteerde naar moet kijken. In de kelder van het gebouw richtte Van der Werf zijn donkere kamer in. De studio was op de beletage, maar hij fotografeerde zijn klanten ook graag in zijn woonkamer die hij smaakvol inrichtte met veel antiek dat hij overal vandaan wist te halen, een monumentale schouw van een oud grafmonument en lambriseringen naar ontwerp van de bekende architect en ontwerper F.W. Mengelberg. Van der Werf opende zijn zaak met een tentoonstelling met vrij werk met sfeervolle stadsbeelden van Utrecht, maar ook van andere steden zoals Amsterdam, Rotterdam en Nijmegen. Ook opnames die hij tijdens zijn verblijf in Oostenrijk had gemaakt werden geëxposeerd. De tentoonstelling werd enthousiast besproken in de krant en de zaken leken meteen voor de wind te gaan. De opdrachten die hij kreeg lagen vooral in de portretsfeer. Van der Werf richtte zich nadrukkelijk op een artistieke aanpak van de fotografie, wat zich uitte in een zorgvuldige pose en stemmige belichting van zijn klanten. Hij gebruikte daarbij de zogeheten 'tangbelichting': de geportretteerde werd van twee kanten zijdelings belicht, waardoor de neuslijn en het voorhoofd enigszins in de schaduw vallen. In de fotografie is deze wijze van belichting nogal omstreden, maar Van der Werf wist hiermee een hoge mate aan plasticiteit met stemmige licht-donker contrasten in zijn portretfoto's te bereiken.

Frans Ferdinand van der Werf (in tangbelichting), gefotografeerd door zijn vrouw Jacoba Gijsbertha van der Werf-van Os van den Abeelen, ca. 1955.

*Een baggeraar op de Kromme Nieuwegracht te Utrecht, ca. 1930.
Boogvormen die het onderwerp omlijsten zijn een veel voorkomend
motief in de sfeerfoto's van Van der Werf.*

**Mammie, ik heb
v. d. WERF
opgebeld om een foto te
laten maken.**

*Ik hoef daar niet stil te zit-
ten*
**Moderne kunstfotografie
F. v. d. WERF,
Kr. N. Gracht 15 Tel. 15457**

*Advertentie van Van der Werf uit het
Utrechtsch Nieuwsblad van 22 november
1935, waarvoor dochtertje Ati gewillig
poseerde.*

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE KRANTEN

Van der Werf heeft de sfeer van de stad Utrecht gevangen in vele sfeervolle foto's van de singels en grachten. Hij heeft zich diverse malen mee laten voeren op de schuiten van baggeraars die aan zijn grachtenhuis voorbijkwamen. De Venetiaans aandoende gondels van de modderschepers werden stevast half rond omkaderd door de arcades van de tientallen bruggen over de grachten. Deze pittoreske stadsbeelden van Utrecht gaf Van der Werf uit in de vorm van prentbriefkaarten die hij signeerde en waarvoor hij soms bijzondere drukprocedés gebruikte, inclusief een ingedrukte moet rond het beeld, zodat de kaart méér dan een alledaagse foto werd en een kunstzinnige uitstraling kreeg. Ongetwijfeld had hij deze fotografische en artistieke aanpak bij zijn leermeesters opgedaan.

Moderne Kunstfotografie

Dat Van der Werfs onderneming van meet af aan een succes was, was voor een deel te danken aan het feit dat hij een handig netwerker was met een goed commercieel inzicht. Zijn uithangbord, reclaimedrukwerk, advertenties en briefpapier hadden een eigen huisstijl. Mogelijk heeft hij ook een deel van de clientèle van Francis Kramer kunnen overnemen. In ieder geval wisten de Utrechtse hoogwaardigheidsbekleders al gauw de weg naar Van der Werf te vinden. Hoogleraren, de burgemeester, katholieke geestelijken en andere hoge functionarissen lieten zich graag in zijn studio vereeuwigen. Maar Van der Werf

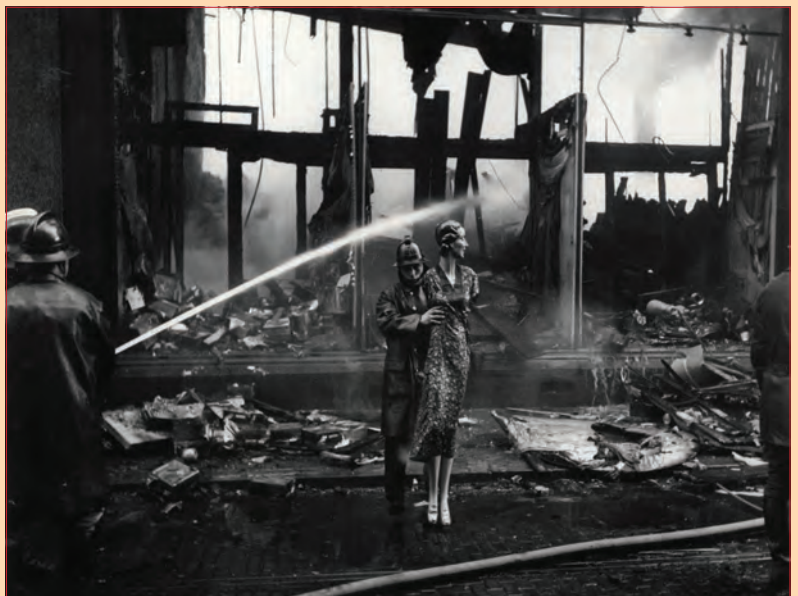
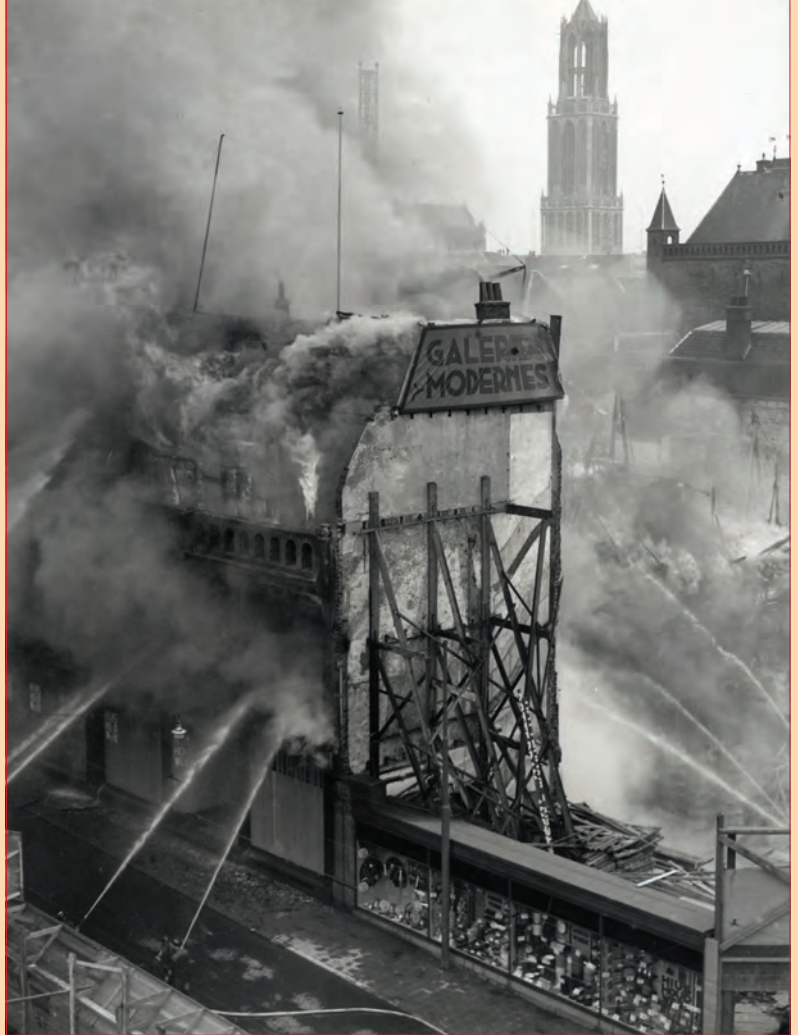
richtte zich ook op 'gewone mensen': hij adverteerde in de kranten voor 'betere bruidsportretten' en kinderpportretten ('Ik hoef daar niet stil te zitten'). Voor die laatste advertentie gebruikte hij een foto van zijn 2-jarige dochtertje Ati dat de telefoon oppakt. Die telefoon geeft wel aan dat Van der Werf zich vooral op de gegoede burgerij richtte, want telefoneren was voor de gewone man nog geen vanzelfsprekendheid in de jaren dertig.

Overigens was de *Inrichting voor Moderne Kunstfotografie* van Van der Werf in deze jaren tot een waar familiebedrijf uitgegroeid. Want naast het poseren door zijn dochter, die in 1932 geboren was, was zijn belangrijkste medewerker zijn vrouw Jacoba Gijsbertha van Os van den Abeelen, met wie Van der Werf in datzelfde jaar getrouwd was. Zij assisteerde haar man bij het studio-werk, deed het werk in de donkere kamer en hield de boekhouding bij. Ook heeft zij kort voor de oorlog haar man tijdens ziekte enige tijd vervangen en daarmee werd ze de eerste vrouwelijke persfotograaf in Utrecht.

Ook in de universiteitswereld vond Van der Werf veel opdrachten. Niet alleen de professoren kwamen voor zijn lens, ook studentenverenigingen, met name het katholieke Veritas, maakten veel gebruik van zijn diensten. In de jaarlijkse almanakken stonden regelmatig door hem gemaakte foto's en het bestuur kwam, net als bij de burgemeester, persoonlijk bij de fotograaf langs om een exemplaar aan te bieden. Ook promovendi werden stevast door Van der Werf op de gevoelige plaat vastgelegd: op het bordes van het Academieggebouw en tijdens het onvermijdelijke promotiediner in Huize Molenaar.

Nieuwsfotograaf

Naast zijn werkzaamheden als portet- en gelegenhedsfotograaf ontpopte Van der Werf zich in de jaren dertig ook als nieuwsfotograaf. Met goede connecties bij diverse kranten zoals het *Utrechtsch Nieuwsblad* en het *Utrechtsch Katholiek Dagblad* wist hij zich in zijn open sportautootje snel te begeven naar de plekken waar iets loos was. Enkele rampen die Utrecht in die jaren getroffen hebben, zijn door Van der Werf op trefzekere wijze vereeuwigd. Bijna iconisch zijn de foto's van de grote brand in het warenhuis Galeries Modernes aan de Lange

De brand bij de Galeries Modernes, 13 maart 1939.

Viestraat op 13 maart 1939. Vanaf een hoog standpunt op het tegenovergelegen pand fotografeerde hij de brandende en rokende chaos van het warenhuis, dat in feite bestond uit een groot aantal aan elkaar gebreide, oude panden. De brand kon zich daardoor zeer snel uitbreiden. De overweldigende aanblik van de ramp vormt een schril contrast met het serene silhouet van de Domto-

Collectantes bij de van zijn stuk gebrachte verkeersagent op de Neude, ca. 1935.

ren op de achtergrond, die als een machteloze toeschouwer toekijkt. Vanaf de grond fotografeerde Van der Werf een brandweerman die een nog gave vrouwelijke paspop met een luchtig lentejurkje uit de brandende etalage had weten te redden.

Het vastleggen van dit soort tragikomische taferelen is kenmerkend voor Van der Werf, die ook tijdens minder schokkende gebeurtenissen op het juiste moment wist toe te slaan met zijn camera, zoals met de foto van de collectantes bij de verkeersagent in zijn geblokte verkeersregelaarshokje op het kruispunt van de Neude en de Voorstraat. De verkeersagent is duidelijk van zijn stuk gebracht door alle vrouwelijke aandacht. Als een dominee op de preekstoel staat hij in zijn wachtpost, maar hij kijkt onthutst naar beneden als hij geacht wordt ook een duit in het collectezakje te doen. Het zijn juist deze straatfoto's met alledaagse en (on)opvallende gebeurtenissen die de grootste aantrekkingskracht hebben.

Propagandafoto's

Om te voorkomen dat hij opgepakt zou worden voor tewerkstelling door de Duitsers, hield Van der Werf zich regelmatig schuil in de rolluikenfabriek van Van Tussenbroek aan de Pieterstraat, die pal achter zijn huis aan de Kromme Nieuwegracht gevestigd was. Toch ontkwam Van der Werf niet helemaal aan de Duitsers. Rond 1942 maakte hij foto's voor de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD), een soort door de Duitsers georganiseerde arbeidsdienstplicht voor jonge Nederlandse mannen en vrouwen. De dienstplichtigen verbleven in kampen in met name Noord- en Zuid-Nederland en voerden allerlei grond- en landbouwwerkzaamheden uit. Van der Werf maakte propagandafoto's voor deze dienst van onder meer arbeiders die zich vol werklust met schop en spade naar hun werk begaven of zich trainden in sport en spel met lichamelijke oefening. De foto's doen in hun geënsceneerde heroïek denken aan de films van Leni Riefenstahl (*Triumph des Willens*) maar onbekend is of Van der Werf hier door beïnvloed kan zijn geweest en evenmin in hoeverre hij deze foto's al dan niet vrijwillig maakte. In ieder geval is de uitvoering van deze opdracht hem na de oorlog wel kwalijk genomen, maar het heeft geen conse-

Het publiek op het Maasplein te Utrecht, tijdens het bezoek van Koningin Juliana en Prins Bernhard aan Utrecht, 17 juni 1949.

quenties voor de verdere uitoefening van zijn vak gehad. Ook zijn twee beste vrienden, die beide van Joodse afkomst waren, bleven hem trouw. In de meidagen van 1945 maakte Van der Werf overigens prachtige foto's van de gebeurtenissen rond de bevrijding. Niet alleen de uitgelaten sfeer in de stad kwam in beeld, maar ook de schermutselingen met Duitsgezinden en de aftocht van de ontwapende Duitsers richting De Bilt.

In de naoorlogse jaren kreeg Van der Werf veel leden van het Koningshuis voor de lens. Het aantreden van Juliana in 1948 was aanleiding voor een uitgebreid bezoek van het Koningspaar aan Utrecht, waarbij Van der Werf op verschillende plekken in de stad zowel close-ups als overzichtsfoto's wist te maken. Daarbij ontging hem ook het tomeloze enthousiasme van het publiek niet dat zelfs op keukentrapjes balanceerde om maar niets van het schouwspel te missen. Van der Werf maakte in 1948 ook een officieel portret van de prinsessen Beatrix, Irene en Marijke, waarbij hij op subtiële wijze de oogafwijking van Marijke wegretoucheerde. Deze foto viel bij de Koninklijke familie zodanig in de smaak dat zij Van der Werf een officiële bedankbrief stuurde en vele nabestellingen deed.

Fixeren en spoelen

In deze periode richtte Van der Werf zich steeds meer op het persfotowerk, terwijl zijn vrouw de portretstudio runde. Het vrije, artistieke werk raakte op de achtergrond. Van der Werf werkte op freelance basis als 'eerste fotograaf' voor het *Utrechtsch Nieuwsblad*. De snelheid waarmee de foto's geleverd moesten worden, kwam de kwaliteit niet altijd ten goede, met name in technisch opzicht. Het fixeren en spoelen van de foto's werd soms afgeraffeld, waardoor de foto's slecht houdbaar waren en ongeschikt voor opname in het fotoarchief van de krant. Van der Werf maakte dit zelf kenbaar door 'Deze foto is niet houdbaar' te stempelen op de achterzijde. De krant had hier een oplossing voor door de foto achteraf alsnog in een fixeerbak te dompelen. Dat deze methode toch niet helemaal de juiste was, blijkt wel uit het feit dat veel van zijn persfoto's uit de jaren vijftig ernstig verkleurd zijn.

'Roestbikkers' op de spits van de Domtoren, 1940. Ondanks zijn hoogtevrees maakte Van der Werf deze foto op 110 meter hoogte. Het verhaal wil dat één van de arbeiders hem na de opname naar beneden heeft moeten dragen.

In 1962 besloot Van der Werf dat het mooi was geweest met de fotografie. De hectiek van het persfotowerk werd hem teveel en hij stuurde zichzelf met pensioen. Met zijn vrouw verhuisde hij naar een voormalige hoeve in het Brabantse Velp bij Grave. Hij stopte volledig met de professionele fotografie om zich te wijden aan zijn nieuwe hobby: tuinieren. In 1964 verkocht hij een groot deel van zijn negatievenarchief aan het toenmalige Gemeentearchief Utrecht. Op 1 november 1984 overleed Frans Ferdinand van der Werf op bijna 81-jarige leeftijd.

Bronnen

De gegevens voor dit artikel zijn grotendeels ontleend aan vraaggesprekken met mevr. J.A. van der Werf (dochter van de fotograaf) en dhr. C.A. Otten (oud-chef van de fotoredactie van het UN) in respectievelijk juli 2014 en april 2015. Daarnaast was het afscheidsinterview met Van der Werf in het UN van 29 september 1962 zeer bruikbaar, alsmede de losse documentatie die Het Utrechts Archief verzameld heeft naar aanleiding van de aankoop en schenking van diverse foto's en negatieven in 1964 en 1985.

‘Veele onbehoorlickheijden ende insolentien’

Studentengeweld in de vroegmoderne tijd

Wapen van een student Eijgel (egel) uit de wapenboeken van de Gelders-Overijsselse studentennaties, 17e eeuw.

□ BIBLIOTHEEK HET UTRECHTS ARCHIEF

De reputatie van studenten is gemiddeld niet best. Ze worden onveranderlijk voor luie onruststokers gehouden. Daarnaast bestaat het beeld dat ze soms ook erg gewelddadig kunnen zijn, wat niet helemaal onterecht is. Er zijn voorbeelden in de geschiedenis van forse kloppartijen tussen burgers en studenten, maar eveneens van studenten onderling. Ook in Utrecht.

Studentengeweld betreft vrijwel altijd groepsgedrag. Dat is begrijpelijk, omdat studenten nu eenmaal als groep buiten de burgermaatschappij staan. Als ze afwijken in kleding en gedrag, ervaren anderen dat vaak als bedreigend. Om samen sterk te staan en elkaar te ondersteunen in moeilijke tijden hebben studenten zich vanaf het ontstaan van de universiteiten, zo rond 1200, georganiseerd. Omdat er toen maar enkele universiteiten in heel Europa waren, trokken die studenten van heinde en verre. Alleen al daardoor stelden studenten zich als een eenheid op tegen

de burgerij om zo hun identiteit te bevestigen: zij waren vreemdelingen. Veelvuldig handgemeen tussen beide groepen bevestigde die identiteit. Dergelijke vechtpartijen ontwikkelden zich via een klassiek patroon en ze konden stevig uit de hand lopen, zoals in het middeleeuwse Oxford. Twee studenten bestelden wijn in een kroeg. Toen de kwaliteit hen niet beviel, begonnen ze ruzie te maken en smeten de waard de wijn in zijn gezicht. Daarop volgde een vechtpartij waar steeds meer mensen zich mee gingen bemoeien. Beide partijen haalden hulp met als gevolg een tweedaagse

moordpartij met bijna honderd doden, bekend geworden als *St. Scholastica's Day Massacre*.

Zo extreem was het niet in Nederland en zeker niet in Utrecht, waar de studenten een wat braver imago hadden. Maar de tegenstellingen tussen studenten en burgers leidde van beide kanten wel degelijk tot gewelddadigheden. In 1758 waren enkele studenten gaan schaatsenrijden op de Leidsche Vaart, waarbij ze werden opgewacht door een groepje 'quaadaardige personen'. Aanvankelijk werd er vooral flink gescholden, maar al snel werd er 'met bloot geweer' bedreigd. Toen de studenten zich verdedigden, haalden de burgers versterking en gingen ze hen met messen, stokken en spaden te lijf. Uiteindelijk werd er met een snaphaan, geladen met ganzenhagel, geschoten en werd een van de studenten geraakt.

Nationes

Net als kooplieden en soldaten verlieten studenten huis en haard om hun geluk elders te beproeven. Om in den vreemde toch iets van 'thuis' te vinden, klitten studenten uit bepaalde streken bij elkaar. In sommige universiteitsstatuten werd het vormen van zulke groepen zelfs officieel vastgelegd, zoals in Parijs, al in 1220. Deze groepen werden *nationes* of *collegia nationalia* genoemd, in het Nederlands: naties. Daarin kon een student tenminste nog zijn moedertaal spreken. Die naties kregen allengs meer betekenis. Studenten uit een bepaalde landstreek gingen vaak ook bij elkaar wonen. Uiteindelijk ging het niet meer om losse verbanden, maar organiseerden zij zichzelf, soms ook met een politiek karakter. Daarmee ontstonden niet alleen tegenstellingen

tussen burgers en studenten, maar ook tussen de verschillende *nationes* onderling.

Ook Utrecht heeft sinds de oprichting van de universiteit in 1636 altijd naties gekend. Naast de naties voor buitenlandse studenten waren er ook verenigingen voor studenten uit de verschillende provincies van de Republiek, de zogenaamde *collegia provincialia*. In de vorm van streekgezelschappen bestaan ze bij sommige gezelligheidsverenigingen nog steeds. Vanaf 1635, dus toen de universiteit nog een Illustre School was, bestond er een Gelders-Overijsselse natie. Al snel kwamen er ook naties voor studenten uit Zeeland, Holland en zelfs Utrecht. Ze waren goed georganiseerd en vormden in de benaming van de functies binnen de vereniging een afspiegeling van de universitaire organisatie. Zo stond er een *rector* of *praetor* aan het hoofd, die werd geassisteerd door een of meerdere *assessoren*. Er was zelfs een pedel, vaak was dat het laatst aangekomen lid. Sommige naties hadden eigen wapenboeken van de leden, waarvan er enkele bewaard zijn gebleven.

Hoezeer deze naties een sociale functie hadden, namelijk de bescherming van en zorg voor 'landgenoten' in een vreemde omgeving, blijkt uit de statuten van de in 1648 in Utrecht opgerichte natie van studenten uit Groningen, waarbij zich ook enkele Friezen aansloten. De statuten, die in

een *album societatis* werden opgeschreven, bepaalden dat leden van de natie zieke medestudenten moesten bezoeken en bij heel ernstige ziekte ook bij hen moesten waken. Daarnaast moesten leden bij elkaars *disputaties* (tegenwoordig zouden we zeggen: referaten) aanwezig zijn en ervoor zorgen dat opponenten niet aan het woord kwamen.

Drinkgelagen

De naties speelden ook een belangrijke rol in de identiteitsvorming van hun leden door zich tegenover de andere naties te stellen. Eergevoel speelde een belangrijke rol. Werd een van de leden van een natie onheus bejegend door een student van een andere natie - of had hij het gevoel niet met genoeg respect behandeld te worden - dan werd de eer van het *collegium* met geweld gewroken. Dat leidde tot grote onderlinge vechtpartijen, waarbij het gebruik van wapens niet geschuwd werd. Dat geweld kon zich ook keren tegen de burgerij, zoals simpele voorbijgangers of kroegbazen die op een bepaald tijdstip niet meer wilden schenken. Uiteindelijk begon het geweld zich ook naar binnen te keren. Het is binnen de naties dat ontgroeningspraktijken zijn ontstaan, waarbij het er niet zachtzinnig aan toe ging en de leden op kosten werden gejaagd. Zo moesten de groenen van de eerder genoemde Groningse natie een maaltijd aanbieden aan de andere leden. Het zijn vroege manifestaties van wat in de 19e-eeuwse studentencorpora staande praktijk werd. Vertrekkende leden werden gedwongen een geldbedrag af te staan voor de natie, waarbij eigenlijk sprake was van ordinaire afpersing.

Van het geïnde geld werden grote drinkgelagen (*pennalia*) op touw gezet. In 1657 organiseerde de Gelders-Overijsselse natie twee dagen achter elkaar een maaltijd in de herberg *De Rijnsche Wijnberg* op het Domplein, waaraan 40 personen deelnamen en die - exclusief de drank - f150,- kostte. Vaak ontvaardden dit soort braspertijen in een tocht door de stad waarbij ruiten werden ingeslagen en voorbijgangers werden gemolesteerd. Er is een verklaring van de herbergier, Jan Hogenboom, die pre-

Op de vuist

5

Leen Dorsman

Hoogleraar Universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en redactielid van dit tijdschrift.

Als een student wel een wapen bestelde, maar na afloop niet kon of wilde betalen, werd het wapen opgehangen aan een galg.

□ BIBLIOTHEEK HET UTRECHTS ARCHIEF

Als een student niet wilde betalen voor een wapen, werd hij als uilskuiken beschouwd en kreeg hij een tekening van een uil.

□ BIBLIOTHEEK HET UTRECHTS ARCHIEF

cies aangeeft hoe dergelijke vechtpartijen ontstonden. Hij vertelde dat de Geldersen wel vaker bij hem bijeenkwamen in een 'terzijdencaertgen', onder elkaar dus. Een week tevoren was dat ook het geval geweest en na enige 'fluyt wijns' moest een van hen thuisgebracht worden. Even later kwam het bericht dat een van de begeleiders 'gequetst' was geraakt, waarop sommigen van het gezelschap besloten daar weer achteraan te gaan. De naties werden ook wel spottend 'suyp-colleges' genoemd, wat er op wijst dat het beeld van de student niet erg gunstig was. Daar had de vroedschap al een tijdje last van. De stadsregering had nu juist, zoals ze dat in 1633 had geformuleerd, een uni-

Afbeelding van hazen die op een tamboerijn spelen en met een vuurwapen schieten en een man in 17e-eeuwse kledij. Spotprent uit 1825 op een gevecht tussen studenten en schutters (uit *De gekort-wiekte faam*, VIII).

□ LITHO, ANONIEM | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

versiteit opgericht 'ten dienste van haer Stadt ende om deselve te meer te doen floreren'. Al snel bleken studenten ook grote lastposten te kunnen zijn, niet bevorderlijk voor de rust in de stad. Het was misschien wel een beetje naïef van het stadsbestuur om te denken dat de combinatie van een flinke groep geprivilegieerde jongeren en de brede beschikbaarheid van alcoholische dranken geen problemen zouden opleveren. Nog in de jaren 1620 waren er zowel in Franeker als in Groningen en Leiden diepgaande en met geweld eindigende conflicten geweest tussen de georganiseerde studenten onderling en tussen studenten en het universiteitsbestuur.

Verbod op naties

De ordeproblemen in Utrecht werden acuut in 1643, hetzelfde jaar dat het ook in Franeker uit de hand liep. Daar had in een vechtpartij zelfs een student het leven gelaten. Er waren echter ook in Utrecht zoveel ongeregelde heden geweest dat in september vijf Gelderse en drie Zeeuwse

studenten van de universiteit werden gestuurd. Hun namen zijn doorgestreep in het inschrijvingsregister dat de rector bijhield. In een gezamenlijke actie van stad en universiteit werd op 13 oktober een plakkaat afgekondigd 'tegen de nationale collegiën'. Daarin werd vastgesteld dat de Utrechtse studenten weliswaar een goede naam 'van modestie ende geschicktheit' hadden, maar dat sommigen onder hen 'hebben beginnen samen te rotten ende veele onbehoorlickheijden ende insolentien te plegen'.

Dat er al een tijdje iets aan de hand was, blijkt ook uit het feit dat het plakkaat spreekt van een actie van de rector en de professoren waardoor 'op d'eernstige begeerte ende aenmaeninge van den Magistraet' de provinciale colleges 'bijnae alle gedissolfeert ende vernieticht zijn'. Dat was toch blijkbaar niet afdoende, want het werd nu voortaan van stadswege expliciet verboden zulke colleges of naties op te richten, te onderhouden of er lid van te zijn. Ieder die in welke hoedanigheid dan ook beschikte over de archieven en statuten van de naties werd verplicht deze bij de rector in te leveren. Wie dat niet deed, verbeurde alle academische rechten en privileges en kon straffen oplopen tot een paar honderd gulden bij 'den ordinaris rechter'. Dat laatste is interessant, want het verwijst naar een kwestie rond de universitaire statuten die al sinds de oprichting van de universiteit in de maak waren en waarover nog steeds niet was besloten. Juist in 1643 lag een ontwerp tekst gereed waarin studenten het recht op accijnsvrije drank werd toegezegd, evenals een speciale academische rechtbank, het *forum academicum*. Van elders was bekend dat zo'n academische vierschaar

meestal lichtere straffen oplegde dan de gewone rechtbank. Nu was het privilege van de eigen academische rechtspleging al jaren een punt van onenigheid tussen de stad Utrecht en Provinciale Staten, die er niet voor voelden om dat recht te verlenen.

Uiteindelijk werden de universitaire statuten van 1643 al direct in 1644 vervangen door een nieuwe versie waarin van een academische rechtspraak geen sprake meer was (behalve in de zin van bemiddeling). Of het radicale geweld in Franeker en elders daarbij nog een rol heeft gespeeld, is niet duidelijk, al wordt in het plakkaat wel gesproken van het 'voorseijde cruijpende quaet [...] gelijk daervan (Godd betert) in andere academien droevige exempelen gesien zijn'. De vernieuwde statuten bepaalden dat iedere student bij zijn inschrijving moest beloven geen lid te worden van een van de bedoelde verenigingen.

Het plakkaat werd in 1674 nog een keer vernieuwd en in het Latijn vertaald 'aen de academie' opgehangen. Daaruit bleek dat er zelfs een nieuwe vorm van de natie was bijgekomen: de *collegia municipalia*, stedelijke naties. Voortaan zou deze maatregel ieder jaar weer samen met de statuten bij de overdracht van het rectoraat herbevestigd worden. Dat het plakkaat van 1643 nog een keer vernieuwd moest worden, laat zien dat het verbod niet echt hielp. We zagen al dat in 1657 in ieder geval nog een Gelderse vereniging actief was en dat de gewelddadigheid zeker niet uitgeroeid was. Geweld was een onvermijdelijk onderdeel van het leven in een vroegmoderne stad. Geweld door en tegen studenten was daar slechts een onderdeel van, al was de vorm daarvan toch wel heel specifiek.

Bronnen

- Feith, J.A., 'Een Groningsch studentengezelschap te Utrecht in de 17de eeuw', in: *Groninger Volksalmanak* 11 (1905) 120-128.
- Insigni a nobilissimorum ac doctissimorum dominorum Gelriorum et Transysulanorum* (Wapenboek van de Gelders-Overijsselse Studentenvereniging), aanwezig in de bibliotheek van Het Utrechts Archief.
- Kernkamp, G.W., (redactie), *Acta et decreta Senatus: vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie* (Utrecht 1936-1940).
- Water, J. van de, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der edele mogende heeren Staten 's Lands van Utrecht* (Utrecht 1729).

Agenda en berichten

Vereniging

Najaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 12 november* om 19.30 uur in de Willibrorduskerk (Minrebroederstraat 21 in Utrecht). Agenda en stukken zijn als bijlagen bijgevoegd bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 9 oktober* houdt de kunsthistoricus Jan van Tongeren een lezing over 'Het Catharijnecomplex in het begin van de 16e eeuw. Een staalkaart van laat-Brabantse Gotiek en vroege Renaissance'.

Op *vrijdag 13 november* spreekt Katrijn Kuypers, kosteres van de Utrechtse Pieterskerk, over inhoud en ontstaan van het stripboek *De halsdoek van Cunera*. Het boek schetst drie mogelijke versies van het levensverhaal van deze heilige, stadspatrones van Rhenen. Op *vrijdag 11 december* is de beurt aan Fons van den Broek. Hij houdt een inleiding over katholieke emancipatie en culturele innovatie in Utrecht tussen 1920 en 1940.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. De toegang is gratis. De lezing begint om 17.15 uur en duurt tot circa 18.00 uur. Zaal open vanaf 16.45 uur.

Lezing over Jacob van Haeften

De Utrechter Jacob van Haeften (1751-1831) speelde als advocaat, lid van de vroedschap, dichter en activist een belangrijke rol in de Nederlandse Patriottentijd. Paul Welling, communicatiedeskundige en genealogisch onderzoeker, die vorig jaar een boek over Van Haeften publiceerde, belicht in een lezing op *woensdag 18 november* leven en werk van deze bijzondere historische figuur.

De lezing vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis om 19.30 uur. Kosten €5,-, te betalen voorafgaande aan de lezing. Aanmelden tot 15 november bij Jaap van Laar: vanlaar123@casema.nl.

Presentatie Jaarboek

Op *zondag 22 november* wordt het themanummer militaire geschiedenis van het Jaarboek Oud-Utrecht gepresenteerd in Fort Vechten (aan de Achterdijk in Bunnik). De presentatie start om 15.30 uur in 'Barak Z' (inloop vanaf 15.15 uur). Geïnteresseerden kunnen vanaf 14.15 uur deelnemen aan een rondleiding over het fort door de boswachter. Aanmelden niet nodig, de rondleiding start bij het VVV-Informatiepunt op het fort.

Andere organisaties

St. Eloyen Gasthuis zoekt nieuwe bode

Het Sint Eloyen Gasthuis, het oudste gilde van Nederland, is op zoek naar een bode. Het gasthuis aan de Boterstraat wordt sinds 1440 gebruikt door het Smedengilde. De bode staat ten dienste van de (besloten) broederschap van het gasthuis die iedere maandagavond bijeenkomt. Het gaat om een bijzondere parttime betrekking (gemiddeld 25 uur per week) in een unieke cultuurhistorische omgeving. Voor de bode is eventueel een appartement in het huis en/of een werkkamer beschikbaar. Een profielschets van deze functie is te vinden op de site van het eeuwenoude Utrechtse gildehuis: www.sinteloyengasthuis.nl

Oud-Utrecht krijgt nieuwe voorzitter

Heins Willemsen gaat op 12 november, tijdens de algemene ledenvergadering, het bestuur van Oud-Utrecht verlaten. Hij heeft ruim zes jaar, twee bestuursperiodes, het voorzitterschap vervuld. Tijdens zijn voorzitterschap lag het accent enerzijds op verbetering van de samenwerking tussen redacties, commissies en bestuur binnen de vereniging en anderzijds op de samenwerking met andere Utrechtse organisaties. Door de samenwerking met externe partijen zijn mogelijkheden ontstaan die de vereniging Oud-Utrecht alleen niet had kunnen realiseren. Zo is samen met de Lustrumcommissie van de Universiteit een groot symposium georganiseerd over de Uithof en er is een prijsvraag gehouden over Tivoli in nauwe samenwerking tussen de Commissie Cultureel Erfgoed en de gemeente Utrecht. Andere belangrijke samenwerkingspartners zijn onder andere het Catharijneconvent, Het Utrechts Archief, het Bartholomeus Gasthuis en het Prins Bernard Cultuurfonds. Tijdens de najaarsledenvergadering stelt het bestuur Dick de Jong voor als kandidaat voor het voorzitterschap. Dick studeerde in Utrecht, werkte daarna voor Unilever en is nu als ondernemer actief met de ontwikkeling en marketing van gebieden, steden en regio's. In Utrecht werkte Dick als marketeer van Leidsche Rijn en als coördinator stadspromotie Utrecht. Behoud en herbestemming van erfgoed liggen hem na aan het hart, met name in stad en regio Utrecht. De doelstellingen van de vereniging - kennis en belangstelling bevorderen van de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van stad en provincie Utrecht en waken over het behoud van het cultureel erfgoed - spreken hem erg aan. Dick wil de lijn van het huidige bestuur voortzetten: met leden, commissies en partners werken aan aantrekkelijke activiteiten in het belang van stad en regio Utrecht.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 88e jaargang nr. 5 / oktober 2015 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 december 2015

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachttegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domeinplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactie-adres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Inzenden voor 1 januari 2016

UTRECHT GESCHIEDENISPRIJS

De Utrecht Geschiedenisprijs bestaat uit een geldprijs en een penning.

De Vereniging Oud-Utrecht roept (jonge) historici op zich in te schrijven voor de Utrecht Geschiedenisprijs. Hiervoor dient u voor 1 januari 2016 een kort onderzoeksvoorstel op te sturen.

De twee beste inzenders wordt gevraagd het voorstel uit te werken in een onderzoek tot een artikel voor het Jaarboek Oud-Utrecht. Er is €3.100,- aan prijzengeld beschikbaar. De winnaar krijgt bovendien een penning van Theo van de Vathorst.

Kijk voor meer informatie op www.oud-utrecht.nl/geschiedenisprijs.
Voor vragen kunt u contact opnemen met Menno Wiegman (06 47 980 928).

aangeboden door de vereniging

Oud-Utrecht
hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

**LISMAN
EN
LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl